

The evolution of the concept of state intervention in economic thought

Namig Humbatov

Ph.D. student of Institute of Economics of ANAS, Azerbaijan

E-mail: humbatoff@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3317-1458>

Abstract. One of the most important topics of discussion in the theories of economic thought is the discussion of what are the limits of state intervention. Opinions put forward by various economists on the need for state intervention have always been relevant during the historical development of economics and are still relevant today. The disappearance of borders between states in every sense, in other words, the period of globalization, is the most important factor determining the position of the state in the economic system. Increasing international competition is the most important guiding element in this system. The economic and social demands of international competition have created the need for transformation in economic policy. Compared to the state that intervened in the past to prevent monopolies and ensure competition in domestic markets, states are now expected to adopt interventions that will keep international competition dynamic in the industry, technology and other areas.

Keywords: government intervention, Keynesianism, economic crisis, a welfare state, economic trends, liberalism, state

JEL B11, B12, B14, B15, B24, B25, B51; **UDC** 330.8

To cite this article: Humbatov N. (2022). The evolution of the concept of state intervention in economic thought. *Economic Growth and Social Welfare*, Issue II, pp. 10-24.

Article history: Received – 01.04.2022; Accepted – 18.05.2022.

İqtisadi düşüncədə dövlət müdaxiləsi anlayışının təkamülü

Namiq Hübətov

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda fəlsəfə doktorluğu üzrə namizəd, Azərbaycan

E-mail: humbatoff@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3317-1458>

Annotasiya. İqtisadi düşüncə nəzəriyyələrinin ən mühüm müzakirə mövzularından birini dövlət müdaxiləsinin həddlərinin nədən ibarət olması ilə bağlı müzakirələr təşkil edir. Dövlət müdaxiləsinə ehtiyacla bağlı müxtəlif iqtisadçıların önə çıxardığı fikirlər iqtisadiyyat elminin tarixi inkişaf dövründə hər zaman aktual olaraq qalmış və bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Dövlətlər arasında hər mənada sərhədlərin yox olması, başqa bir sözlə qloballaşma periodu, dövlətin iqtisadi sistemində mövqeyini müəyyən edən ən önəmli faktordur. Artan beynəlxalq rəqabət isə bu sistemdə ən önəmli yönləndirici ünsürdür. Beynəlxalq rəqabətin iqtisadi və sosial tələbləri iqtisadi siyasətdə transformasiya ehtiyacını ortaya çıxarmışdır. Keçmişdə inhisarçılığın qarşısını almaq və daxili bazarlarda rəqabəti təmin etmək üçün müdaxilə edən dövlətlə müqayisədə, artıq dövlətlərdən sənaye, texnologiya və digər müxtəlif sahələrdə beynəlxalq rəqabəti dinamik saxlayacaq müdaxilə vasitələrini tətbiq etmələri gözlənilməkdədir.

Açar sözlər: dövlət müdaxiləsi, keynsçilik, iqtisadi böhran, rifah dövləti, iqtisadi cərəyanlar, liberalism

JEL B11, B12, B14, B15, B24, B25, B51; **UDC** 330.8

Məqaləyə istinad: Hübətov N. (2022). İqtisadi düşüncədə dövlət müdaxiləsi anlayışının təkamülü. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, № 2, səh. 10-24.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.04.2022; qəbul edilib – 18.05.2022.

Giriş/Introduction

Bilindiyi kimi cəmiyyət halında yaşamaq ehtiyacının dövlət tərəfindən idarə olunaraq yaşamaqdan daha qədim tarixi keçmişi vardır. Cəmiyyət halında yaşamağın məntiqi nəticəsi də cəmiyyətin müəyyən vərdişlərə və ənənələrə yiyələnərək bəlli bir düzən içində yaşamaq istəyidir. Bu ənənələr və vərdişlər zamanla qaydalara çevrilmişdir və bu da danılmaz bir gerçəkdir ki, qaydasız cəmiyyətdə rifahın qorunması mümkün deyil və anarxiya qaçınılmazdır.

Bu məqalədə əsasən iqtisadi ictimai nizam anlayışı və dövlət müdaxiləsi olaraq müəyyən edilmiş tənzimləmə anlayışları haqqında açıqlamalar edilmiş, əlavə olaraq dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin nəzəri keçmişi, fərqli perspektivlərdən qiymətləndirilməsi və transformasiyası barədə bəhs edilmişdir.

Əsas hissə/Main Part

Ədəbiyyatların təhlili

19-cu əsrin ikinci yarısı və əsasən 20-ci əsrdə klassik ictimai nizam və ya iqtisadi asayış anlayışına daha çox sosial və iqtisadi əlaqələri özündə ehtiva edilən “iqtisadi ictimai nizam” anlayışı əlavə olunmuşdur. Məlumdur ki, klassik ictimai nizam daha çox güc strukturları tərəfindən tənzimlənən ictimai qaydalar ətrafında müzakirə edilirdi. Lakin son dövrlərdə insanların özəl mülklərinin də qorunma altında olması və iqtisadi həyatın hər növ qarışıqlıq və təhlükələrdən təmizlənmiş şəkildə işləməsi önə çıxarılmışdır. Fransız doktrinində iqtisadi ictimai nizam iki kateqoriya şəklində öyrənilmişdir: Yönləndirici iqtisadi ictimai nizam (*l'ordre public économique de direction*) və Qoruyucu iqtisadi ictimai nizam (*l'ordre public économique de protection*). Yönləndirici iqtisadi ictimai nizam ictimai fayda əldə etmək məqsədilə dövlətin iqtisadi əlaqələri yönləndirməsidir. Digər tərəfdən qoruyucu iqtisadi ictimai nizam isə iqtisadi cəhətdən bərabər olmayan tərəflər arasında zəif olanı qorumaqdan ibarətdir. (L. Leveneur, 1998).

İqtisadi sferada dövlətin rollarına görə fərqli dövlət tiplərindən bəhs etmək olar. Dövlətin hər şeyin sahibi olduğu və iqtisadi fəaliyyətlərin demək olar ki hamısını tənzimlədiyi sosialist dövlətlər və bunun tam əksi olaraq dövlətin iqtisadi olaraq heç nəyi tənzimləmədiyi, yalnız milli təhlükəsizliyi qoruduğu ultra minimal və anarxist dövlətlər iki əks qütbü təmsil edirlər. Amma bu da faktıdır ki, hal-hazırda bu iki ekstremal qütbü təmsil edən heç bir dövlət yoxdur. (Müzəffərli, 2014). Günümüzdə dövlətlər bu iki qütb arasında yer alır və sosial rifah dövləti və ya minimal dövlət olaraq təsnifləndirilə bilər. Lakin dövlətlərin məhz bu iki kateqoriyada dəyərləndirilməsi çox çətinidir. Nəticə etibarilə, dövlətlər bu iki dövlət tipi arasında fərqli iqtisadi böyüklüklərə malikdirlər və bu böyüklüklərə paralel olaraq öz fəaliyyət sahələrini təyin edirlər. İqtisadiyyatı tənzimləmə nəzəriyyələri barəsində iki əsas ənənə önə çıxır. İlk ənənə bundan ibarətdir ki, tənzimləyicilərin ictimai marağı qarşılamaq üçün kifayət qədər informasiyası və təsiretmə gücləri var. Bu həm də o deməkdir ki, tənzimləyicilər xoşniyyətli və tam olaraq cəmiyyətin maraqlarını güdürlər. Bu fəsildən iqtisadi nəzəriyyələri başqa bir ifadə ilə “ictimai marağa əsaslanan iqtisadi nəzəriyyələr” adlandırmaq olar. Digər ənənə isə tam əks perspektivdən məsələyə yanaşır. Bu ənənədə hesab edilir ki, tənzimləyicilərin iqtisadiyyatı formalaşdıran əsas obyektlər barədə heç bir informasiyalara yoxdur. Bu informasiyalara ən bəsitindən götürsək hər hansı bir firmanın qiymət, tələb, keyfiyyət və başqa meyarlarını daxil etmək olar. Bu ənənə barədə ən önəmli nəticə odur ki, bütün iqtisadi agentlər tam olaraq öz xeyrini güdür və ictimai marağı qarşılamaq barədə heç bir öhdəlik hiss etmirlər. Bu fəsildən iqtisadi nəzəriyyələri “özəl maraqlara əsaslanan iqtisadi nəzəriyyələr” adlandırmaq mümkündür. İctimai marağa əsaslanan iqtisadi nəzəriyyələrin əsasını formalaşdıran faktorlar bazarın çökməsi və dövlətin bu hallara effektiv müdaxilələridir. Bu nəzəriyyələrə əsasən tənzimləmələr ictimai rifahı əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Özəl maraqlara əsaslanan iqtisadi nəzəriyyələr isə xüsusi maraq qrupunun istəklərini nəzərə alaraq formalaşdığından sərvətin bir qrupdan daha effektiv bir qrupa ötürülməsi sosial rifahın azalmasına səbəb olacaqdır. Bu növ tənzimləmələr həm də özündə siyasi nüansları ehtiva etdiyindən, siyasi proseslərdən asılı olaraq da ictimai rifah artacaq və ya azalacaqdır.

Müdaxilə etmək anlayışı, iqtisadi nəzəriyyələr, iqtisadi siyasət və sistemləri içərisində önəmli bir yer tutmaqdadır. Bu eyni zamanda iqtisadi quruluşun aktiv şəkildə işləməsi üçün lazımi şəraitin qorunması baxımından yöngöstərici və ya koordinator vəzifəsini daşımaqdadır. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsinin lazım olduğu və mütləq şəkildə gərəkliyi barədə ən əsaslı düşüncələr 1929-cu il iqtisadi böhranı və bunu təqib edən İkinci dünya müharibəsi vaxtlarında meydana çıxmışdır. Birmənalı olaraq, müdaxilə edən dövlət anlayışının ortaya çıxmasına ən böyük qatqını Keynes vermişdir. Keynes klassik İqtisadi Düşüncənin aşılındığı minimum dövlət müdaxiləsi fikirləri ilə razı olmamış və dövlətin ölkə iqtisadiyyatı içində rolunun və təsirinin artırılmasının vacib olduğu fikrini müdafiə etmişdir. Keynes, resurslarının paylaşdırılması, effektiv tələbatın artırılaraq tam məşğulluğun yaradılması və qiymət sabitliyinin həyata keçirilməsində vacib olan müdaxilə formullarını ortaya qoymağa çalışmışdır.

70-ci illərdən sonra baş vermiş iqtisadi hadisələrdən sonra dövlət müdaxiləsinin yüksək inflyasiya və işsizliyin həllinə yönəldilmiş səyləri uğursuzluqla nəticələnməsi, dövlətin iqtisadiyyatda söz sahibi olması ətrafında fərqli fikirlərin formalaşmasına yol açmışdır. Bu anlayış dəyişikliyi səbəbindən dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etmək gücü zamanla zəifləmiş, bazar mexanizmi və özəl sahibkarlıq ön plana çıxmışdır. Dövlətlər bazar mexanizminin işləməsində minimal rol almağa başlamışdılar.

Liberallardan sosialistlərə hər kəs dövlət müdaxiləsinin sərhədləri barədə dərin müzakirələrə və mübahisələrə yol açan yeni fikirlər irəli sürmüşdülər. Bu mübahisələr də öz növbəsində bir çox sualların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. O'Neil 2001-ci ildəki məqaləsində qeyd edir ki, bazarın "əxlaqi" xarakteri, insan rifahını artıma və ya azaltma meyili, inkişafına dəstək olduğu əmtəə paylaşımı, siyasi demokratiya və azadlıqla olan əlaqəsi və ictimai məqsədlərlə nə qədər örtüşdüyü bu mübahisələrin bazar ilə əlaqəli suallarından sadəcə bəziləridir (O'Neil, 2001, s.21).

Colclugh və Manor qeyd edir ki, iqtisadiyyat anlayışının tarixi, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin yararlı və gərəkli hesab edən qisim ilə, gərəksiz və zərərli hesab edən qisim arasında mübarizənin tarixindən əsaslanmışdır (Colclugh və Manor, 1993, s.1-2). Ölkə iqtisadiyyatı məhfumunun ortaya çıxması ilə paralel olaraq iqtisadi siyasətin əsas hədəfi iqtisadi inkişafı təmin etmək olmuşdur. Bu düşüncədən əsaslanaraq dövlətin iqtisadiyyatdakı yerini açıqlayan anlayışlara xronoloji olaraq göz gəzdirmək lazımdır.

Metodologiya

Bu tədqiqat işinin yazılması prosesində mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatın müqayisəli təhlili, analitik ümumiləşdirmədən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın informasiya bazasını yerli və əsasən xarici ölkə alimlərinin tədqiq edilən problemə dair əsərlərində irəli sürülən müddəalar təşkil edir.

Dövlət müdaxiləsi anlayışının ortaya çıxması: Merkantilizm

Avropada 16-cı əsrdən 18-ci əsrin ortalarına kimi həyata keçirilən iqtisadi siyasətə merkantilizm ya da tacir kapitalizmi də deyilirdi. Merkantilizm, tacir kapitalist təbəqəyə aid ideologiya bünövrəsində formalaşan iqtisadi sistem olaraq, təxminən üç yüz il ərzində tətbiq ediləcək iqtisadi siyasətə təsir etmişdir. 15-ci əsrin başlarından etibarən ticari fəaliyyətin artması ilə iqtisadi canlanma yaranmışdır. "Ticari inqilab" olaraq da adlandırılan bu dönəmin bitməsindən qısa bir vaxt sonra ortaya çıxan "Qara ölüm" və ya Qara taun pandemiyasının yol açdığı iqtisadi durğunluq, 15-ci əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. Həmin əsrin ortalarından

etibarən durğunluq yerini canlanmağa vermiş və beynəlxalq iqtisadi əlaqələr yenidən öz həcmi artırmağa davam etmişdir. Feodal sistem öz yerini şəhərləşmə, monetarlaşma və ticariləşməyə vermiş, iqtisadi və sosial həyatı kökündən dəyişmişdir. Verburg bildirmişdir ki, bu əsaslı dəyişim ilə başlandığı qəbul edilən Merkantil dövrə birlikdə böyümə və inkişaf, iqtisadi düşüncədə mərkəz ünsürlər halına gəlmiş, iqtisadi və siyasi uğur bir xalqın sahib olduğu sərvət ilə ölçülməyə başlanmışdır. (Verburg, 2012, s.515).

İqtisadiyyat və dövlət arasındakı əlaqəyə ilk dəfə aralarında David Hume, Jean Baptiste Colbert, John Locke, Thomas Mun kimi adların daxil olduğu Merkantilistlər diqqəti yönəltmiş, “siyasi iqtisadiyyat” anlayışı məhz ilk dəfə onlar tərəfindən istifadə edilmişdir. (Mokyr, 2003, s.1). Onlara görə ölkə başçısının birinci məqsədi ölkə xəzinəsinin böyüdülməsi olmalı və ölkənin gücünün xəzinənin həcmindən ibarət olması inancı idi. Bu səbəbdən irəli sürülən siyasi addımlar dövlət və iqtisadiyyatın paralel böyüməsini ehtiva etmişdir.

Bünövrəsində güclü bir milli dövlət anlayışı olan Merkantilist anlayış, dövlətçiliklə eyni anlamda sayılmamaqla birlikdə, dövlətə önəmli vəzifələr yükləməkdədir. (Coats, 2005, s.51). Sahib olunan sərvətin çoxluğu dövlətin güclənməsinə, güclü dövlətə sahib olmaq isə milli sərvəti artıracaqdır. Merkantilistlər ümumi sərvəti sabit qəbul etdiyindən, beynəlxalq ticarətə önəm vermiş, sərvət götürülən payı xarici ticarət vasitəsilə artırmağa çalışmışdılar. Bu düşüncəyə uyğun siyasət həyata keçirən Merkantilistlər, dövlətin ixracatı və investisiyaları təşviq etməsini, idxalı isə gömrük vergiləri ilə limitləməsinin vacib olduğunu müdafiə etmişdirlər.

Merkantilizm kapitalizmin iqtisadi və ictimai bir sistem olaraq inkişaf etməsinin ilk addımı olaraq qiymətləndirilir. Bir başqa ifadə ilə Merkantilizm, sənayeləşmə və fabrik-zavod istehsalı dövrünün öncüsü olmuşdur. Bu dövrdə dövlətə yüklənən ən önəmli funksiya kapital akkumulyasiyası olmuşdur. Bu şəkildə müdaxilə sistemin əsas ünsürlərindən biri olaraq inkişaf etmişdir.

Klassik məktəb

Fiziokratların ardınca “laissez faire” ideologiyasını davam etdirən Klassik məktəb, 1776-cı ildə Adam Smithin “Xalqların sərvəti” adlı əsərini çap etdirməsi ilə ortaya çıxmış və yüz il kimi uzun bir müddət ərzində öz təsirini qorumuşdur. İqtisadiyyatın bir elm sahəsi kimi dəyərləndirilməsinə ən böyük töhfə klassik iqtisadiyyatçılardan olmuşdur. A. Smit, J.B.Say, D.Rikardo, T.R.Maltus, J.Mill kimi iqtisadçılar öz teoriyaları ilə liberalizmin şiddətli müdafiəçiləri olmuşdurlar.

Liberalizm, dövlət ilə bazar arasında bir sərhəddin müəyyən edilməsinə söykənir. Bu halda dövlətin koordinasiyasını yoxsa bazar qaydalarının üstün olduğu hələ də müzakirə mövzudur. Bu düşüncənin qaynağı, bazar oyunçularının öz maraqlarını güdən hərəkətlərinə bağlı bir iqtisadi sistemin ictimai maraqların inkişafı yönündə təsirini davam etdirməsidir. Bu düşüncə tərzini çox sadə və anlaşıqlı şəkildə izah edən nəzəriyyə “görünməz əl” nəzəriyyəsidir. Erol öz araşdırmasında qeyd edir ki, tam rəqabət sisteminə bağlı xaricə açıq bir bazarda fərdlərin öz maraqları yönündə funksiyasını yerinə yetirən, şəxslərin rifahı üzərində qurulmuş bu teoriya, dövlətin vəzifələrinin sərhədlərini müəyyən etməkdədir (Erol, 1992, s.146).

Klassik iqtisadçılar qiymət mexanizminin işləməsini təmin edən rəqabətin iqtisadiyyatda balansı qoruyan əsas ünsür olduğunu qəbul etmişdirlər. Adam Smit iqtisadi həyatın rəqabətçi modelində hər şeyin öz-özündən balanslaşdırılmasını “görünməz əl” termini ilə izah etmişdir. Görünməz əl sərbəst bazar iqtisadiyyatı ilə fərdi və ictimai faydaların bir-birinə uyğunlaşdırıldığı, bu nöqtədən davam etməklə, dövlətlərin iqtisadiyyata müdaxiləsinin lazımlı olmadığını ifadə edən mücərrəd bir anlayışdır. Smit öz “Xalqların sərvəti” əsərində dövlətin fəaliyyət sahəsini ədalət, təhlükəsizlik, ictimai fəaliyyət və təhsil olaraq bildirmişdir. Smith geniş və əhatəli bir dövlət teoriyası yarada bilməmiş və düşüncələrini “icazə verin etsinlər” (“let them do”) fəlsəfəsinə uyğun bir şəkildə ifadə etmişdir.

Merkantilist fəlsəfəni və siyasəti tənqid edən Smith, Merkantilist tətbiqetmələrin ləğv edilməsini və dövlətin bazar mexanizminin işləməsinə müdaxilə etməməsinin vacibliyini müdafiə etmişdir.

A.Smit əlavə olaraq monopoliyanın iqtisadiyyat üzərindəki zərərlərinə diqqət çəkərək rəqabətin qorunmasının həm də ictimai faydanı maksimizasiya edici rolunun olduğunu da vurğulamışdır.

Klassik məktəbin fransız təmsilçisi J.B. Say-in fikrincə “dövlət, uğursuz bir sahibkar, pis bir ailə başçısı və pis bir aşbazdır”. Bu səbəbdən iqtisadi resursların dövlətin əliylə istifadə edilməsi bu resursların yox olması ilə nəticələnir. Dövlət, istehsal edən yox, istehlak edən bir ünsürdür. Çünki o, vergi mükəlləflərindən iqtisadi dəyərləri alır və onlara geri vermir (Say, 1971, s.163).

Klassik məktəbi son təmsilçisi olaraq qəbul edilən James Millin iqtisadi qanunlar haqqındakı şərhə özündən öncəkilərdən fərqlənir. Mill, davamlı iqtisadi böyümənin iqtisadiyyatın məqsədlərindən biri olduğu fikrinə qarşı çıxmış, amma liberal iqtisadi sistemi müdafiə edərək “laissez faire” prinsipinə uyğun hərəkət etmişdir (Barber, 2009, s.99). Mill, dövlət müdaxiləsinin ictimai rifahı azaldıcı nəticələrinə diqqət çəkmiş, məcburi dövlət vəzifələri ilə könüllü dövlət işlərini bir-birindən ayırmışdır.

Klassiklər əsasən dövlət müdaxiləsinə qarşı çıxıb, dövlətə müdaxilə edə biləcəyi müəyyən bir sərhədə malik sahə təyin etmişdirlər. Klassiklərin dövlətə “yaraşdırdığı” vəzifə müdafiə, təhlükəsizlik, ədalət kimi əsas həyati funksiyaları yerinə yetirmək və bazarın işləmə prinsipinə müdaxilə etməməkdir.

Neoklassik məktəb

18-ci əsrin üçüncü rübündə iqtisadi düşüncədə ortaya çıxan dəyişikliklər müasir iqtisadiyyatın ortaya çıxmasından xəbər vermişdir. Bu dəyişikliklər iqtisadiyyatın klassik özəlliklərinin tərk edilməsi üçün çalışan iqtisadçılar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Ortaya çıxan nəzəriyyə “marjinalist nəzəriyyə” və ya “neoklassik nəzəriyyə” olaraq adlandırılmışdır. Neoklassiklər 1870-ci ildən 1920-ci ilə qədər keçən yarım əsrlik dövrdə liberal ideologiyayı davam etdirən iqtisadçılardır.

İqtisadi düşüncənin 19-cu əsrdə əsas fokuslandığı məsələ qiymətlərin, faiz və gəlirlərin necə təyin olunacağı idi. (Galbraith, 2004, s.101). İqtisadiyyatda makro iqtisadiyyat içində daxil olunmuş uzun müddətli dəyişkənlik və gəlir bölgüsü analizləri yerini bazar analizinə yəni mikro iqtisadi analizlərə vermişdir. Böyümə və bölgü məsələləri get-gedə gözdən düşməyə, qiymət teoriyası isə gedərək önəm qazanmağa başlamışdır.

Baxmayaraq ki, neoklassik məktəb – Marjinalizm klassik məktəbin bünövrəsi üzərində inşa edilmişdir, Marjinalistlər klassiklərdən fərqli olaraq mikro analiz metodu ilə bazarın işləmə prinsipini fərqli bir yanaşma ilə açıqlamağa çalışmışdılar. Neoklassiklərin müdafiə etdiyi fikir bundan ibarətdir ki, əgər fərdlər tam məlumatla sahib olarlarsa və tam rəqabət mühiti formalaşarsa, bazar özü resurs bölgüsünü optimal şəkildə yerinə yetirərək iqtisadi aktivliyi təmin edəcəkdir. Belə olan halda dövlətə elə də missiya yüklənməyəcəkdir və o da qeyd olunur ki, dövlət müdaxilələri aktiv bazarda resurs bölgüsü və ləngimələrin ortaya çıxması halında müzakirə mövzusunə çevrilməlidir. Bu fikir iqtisadiyyat literaturasında “bazar uğursuzluğu teoriyası” adıyla bilinməkdədir. Neoklassiklərə görə bazar iqtisadiyyatının uğursuz olmasına gətirib çıxaran ünsürlər tam rəqabətin həyata keçirilmə bilməməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin zəifliyi, bəzi sektorlarda monopolist meyilliyə yol açan daxili iqtisadiyyat, ilk dəfə amerikalı iqtisadçı Paul A. Samuelson tərəfindən ortaya çıxarılmış “ictimai mallar” nəzəriyyəsidir ki, bu nəzəriyyə ictimai mal və xidmətlərdən əldə edilən marjinal faydaların cəminin marjinal maliyyəyə bərabər olmasını özündə izah edir. Neoklassik iqtisadiyyatın dövlət müdaxiləsi barəsində ortaya qoyduğu əsas fikir bundan ibarətdir ki, müdaxilələr yalnız o zaman qəbul edilə bilər ki, ideal bazar iqtisadiyyatından uzaqlaşmaların baş verdiyi hallarda ictimai malların varlığı ilə təcəssüm edən problemləri həll edə bilsin. (O`Neil, 2001, s.263).

Marksizm nəzəriyyəsi

Dövlət müdaxiləsi məfhumunun qəbul ediləcək bir səviyyəyə gəlib çatmasında əsas rolu Heterodoks nəzəriyyələr tutur. Liberallığa qarşı ortaya çıxmış bu Heterodoks nəzəriyyələrin ən önəmlisi də Karl Marksın öndəri olduğu Marksist nəzəriyyə hesab olunur. Smith və Rikardonun mübadilə dəyərini əməyin təyin etdiyinə dair fikirlərini əsas götürərək Klassik məktəbləri tənqid edən Marks, yaşadığı dövrdə Klassik iqtisadi məktəbə ilk və ən önəmli meydan oxumanı həyata keçirmişdir.

Daha çox kapitalın quruluşunu və gəlirin mənbəyini açıqlamağa çalışan Marks, ortaya çıxardığı düşüncə sistemiylə, kapitalist sistemin süqutunu və yeni bir idarəçilik tərzinin yaranacağını iddia etmişdir.

Marksist analizin Maarifçilik dövrünə aid bəzi fikirlərdən və sosial reformlardan təsirləndiyi bəllidir. Maarifçilik Dövründə ən önəmli təməl fikir bundan ibarət idi ki, bir cəmiyyət öz fərdlərinin mənfəətini qorumaq üçün yenidən qurula bilər. Cəmiyyətin yenidən qurulmasını həyata keçirəcək metodlardan biri sosialist-anarxist düşüncə tərəfdarları tərəfindən təmsil edilirdi. Buna görə də gəlir bölgüsündə bərabərliyi qorumaq üçün istehsalat alətlərinin mülkiyyəti cəmiyyətə aid olmalı idi. Bu cəhəti ilə sosialist bir görüntü sərgiləyərək, dövlətin özəl mülkiyyətdən qaynaqlanan bərabərsizliyə dəstək olan bir güc strukturu olmasını irəli sürürdü. Raico öz məqaləsində bildirir ki, dövlət bir təbəqənin digər təbəqə və ya təbəqələr üzərindəki hegemonluğunu qanuniləşdirən bir mexanizm kimi fəaliyyət göstərməkdədir (Raico, 1992, s.391). Marks ilk sosialistlərə aid olan bu düşüncələrin kifayət qədər təsiri altına düşmüşdür.

Marks dövlətin dünyəvi maraqların müdafiəçisi və ictimai marağın qurucusu olaraq göstərilməsinə qarşı çıxaraq, dövlətin funksiyasının dünyəvi olaraq yox, mülkiyyətin özəl maraqları ətrafında başa düşülən olacağını iddia etmişdir. Marksa görə dövlət, iqtisadi fəaliyyətlərin sosial və siyasi fəaliyyətləri yönləndirməyə başlaması ilə ortaya çıxmaktadır. İqtisadi maraq dünyayı idarə edən ən önəmli ünsürlərdən biridir. Marks dövləti sinfi ayrımcılığa dəstək verən bir istismar aləti olaraq düşünmüş, eyni zamanda dövləti bir parazit olaraq tərif etmişdir. Dövlət daxilində olan ifrat dərəcədə bürokratika, geniş təbəqə quruluşu, hərbi təşkilat ilə böyük bir gücə malikdir. Dövlətin bu ünsürlərdən qidalandığını iddia edərək məhz bu səbəbdən Marks dövləti parazit adlandırmışdır. Əlavə olaraq Marksa görə bütün iqtisadi sistemlər və idarəetmə formatları parazit dövlət qurumunun böyüməsini dəstəkləməkdədir (Marks və Engels, 1983, s.476).

Fərdi və ictimai maraqların hər zaman uyğunluq içində olmayacağını və bir-birləriylə münaqişədə olacağı fikrini müdafiə edən Marksistlərə görə, bu maraq münaqişələri cəmiyyətdəki sinif və ya təbəqə münaqişələrinin səbəbi və Kapitalizmin daxili ziddiyyətlərindən biri olmuşdur. Marksistlər bu inancları səbəbi ilə ictimai marağa önəm verilməsinin zəruri olduğu fikrinin üzərində durmuşdurlar. Onların fikrincə dövlət də hansısa sinifə daxildir. Marksistlər önə çıxardığı fikirlərlə Ortodoks İqtisadçıları da təsirləri altına salmışdılar, belə ki, bu təsir ilə dövlətin funksiyalarının təyin edilməsi, dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə edib etməməsi və istehsal dövründə aktiv rol oynayıb- oynamaması bütün iqtisadçıların üzərində düşüncüləri əsas suallar halına gəlmişdir.

Markın planlama üzərində ən çox vaxt sərf etdiyi əsəri olan “Gotha Programının Tənqidi”ndə, iqtisadiyyatın planlı olmasının vacibliyini bildirmişdir. İstehsalat alətlərinin ortaq mülkiyyəti üzərində qurulmuş sosialist quruluşun iləri mərhələlərində, planlamanın önəmini artacağını vurğulamışdır. (Marks və Engels, 2003, s.14).

Alman Tarix Məktəbi

Maarifçilik Dövrünün dəyər mühakimələrinə reaksiya olaraq ortaya çıxan Alman Tarix Məktəbi ümumi qaydaların ağıl yolu ilə formalaşmadığını, tarixi inkişafın müşahidələrindən əldə edilə biləcəyini müdafiə edirdi. İntellektual köklərini Hegel fəlsəfəsindən götürən məktəb 19-cu əsrin son rübündə tanınmağa başlamış və böyük diqqət çəkmişdir. (Savaş, 2000, s.498). Alman Tarix Məktəbinin yaradıcıları arasında Vilhelm Roşer, Bruno Hildebrand və Karl Kniesi göstərmək olar. Qustav fon Şmoller, Karl Büher və Verner Sombart “Yeni Alman Tarix Məktəbi” adlanan tarixi məktəbin ikinci qolunu təmsil edirlər.

Alman tarix məktəbindən başlayaraq, iqtisadiyyatda metodoloji mübahisələr güclənmiş və bu müzakirələrin mərkəzində dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyi dayanmışdır. Klassik iqtisadi nəzəriyyəni “mücərrəd və birtərəfli” olmaqda ittiham edən Alman Tarix Məktəbinin üzvləri, tarixi üsul adlandırdıqları üsulu iqtisadiyyata uyğun görmüş və bu metodun mərkəzinə dövlət müdaxiləsini qoymuşlar.

Onların iqtisadi nəzəriyyənin abstraksiyadan və universallıqdan uzaq olduğuna inanmaları onları hər bir cəmiyyətin tarixi inkişafı əsasında unikal iqtisadi siyasət sisteminin yaradılmasının zəruriliyini müdafiə etməyə vadar etmişdir. Alman Tarix Məktəbi iqtisadi nizama ictimai müdaxiləyə öncülük etmiş və dövlətin institusional şəxsiyyət almasına və sosial xarakter almasına təsir göstərmişdir.

Keynsçi Axın və Rifah Dövləti

İngiltərədəki davamlı işsizliyin və 1929-cu il böhranının təsirləri ilə düşüncələri formalaşmağa başlayan Con Meynard Keyns, böhranların səbəb olduğu durğunluq və işsizlik problemini həll etmək üçün bazarın görünməyən əli yerinə dövlətin görünən əlini müəyyənləşdirmişdir. Klassik məktəbin təsiri altında asan tətbiq sahəsi tapa bilməyən müdaxilə ideyası Keynslə birlikdə nəzəri qüvvə qazanmağa və yayılmağa başladı.

Liberalizmin müdafiə etdiyi iqtisadi həyatın rəqabətli modelində hesab olunurdu ki, bütün iqtisadi amillər öz-özünə tarazlaşır. Lakin tez-tez təkrarlanan bu qaydalar kapitalist inkişafının müəyyən mərhələsində baş verən hadisələr qarşısında öz təsdiqini tapmamağa başlamışdı. İnhisarçılıq və oliqopoliya 20-ci əsrlə birlikdə danılmaz reallığa çevrilmişdir. Bu hadisələrin hər biri rəqabət qaydasını inkar edirdi və əslində dövlət də bu yeni yaranmış nizama müdaxilə etməyə başlamışdır. Uzunmüddətli depressiyalar 1929-cu ildən sonra üzünü göstərdi; işsizlik və inflyasiya öz üzünü göstərməyə başladı və onlar iqtisadi həyatın bezdirici, lakin normal hadisələri olduqlarını bir növ elan etdilər (Braudel, 1995, s.342).

Keyns 20-ci əsrin əvvəllərində yaranmış bu mühitdə liberalizmi öyrənmiş və 1926-cı ildə ““Laissez-Faire”-in sonu” kitabını nəşr etdirmişdir. Bu əsəri ilə o, liberalizm ideyasının köhnəliyini və əhəmiyyətli bir dəyişikliyin yaxınlaşdığını bildirmişdir. O, inflyasiya, tənəzzül və işsizlik kimi əsas iqtisadi problemlərə baxmayaraq dövlətin həyata keçirə biləcəyi addımlar haqqında təkliflər vermişdir (Keynes, 1926, s. 593). Keynsin böyük rezonans yaradan “Pul, faiz və məşğulluğun ümumi nəzəriyyəsi” əsəri 1929-cu il böhranının yaratdığı mənfi şəraitdən ortaya çıxmışdır. Ümumi nəzəriyyənin inqilabi əhəmiyyəti buradan irəli gəlir. Kitab liberal iqtisadiyyat və onun rəqabətli modeli ilə ayrılışını gündəmə gətirmişdir. Bu tarixdən etibarən Birləşmiş Ştatlar Keynsin bu əsərini 20-ci əsrin yeni iqtisadiyyatının qanunu kimi qəbul etmiş və daha çox siyasi qərarlarını verərkən bu əsərdən faydalanmışdır (Braudel, 1995, s. 311).

Dövlətin iqtisadiyyata fəal müdaxiləsini müdafiə edən Keynsin iqtisadi düşüncəsi 1940-cı illərdən etibarən bir çox ölkələrdə öz tətbiqini tapmışdır. Keynsin araşdırdığı əsas məsələ ondan ibarət idi ki, mükəmməl rəqabət şərtlərinin qüvvədə olduğu iqtisadiyyat, Klassik baxışın iddia etdiyi kimi, öz-özünə tam məşğulluğa nail ola bilməz və həm də natamam məşğulluq şəraitində tarazlığa meyilli ola bilər.

Əmək haqqı və qiymətlərin dəyişməzliyi, investisiya tələbinin aşağı faiz elastikliyi və likvidlik tələsi kimi şərtlərdən ən azı birinin mövcudluğu iqtisadiyyatın tam məşğulluq şəraitində tarazlığa çatmasına mane ola bilər.

Keyns əmək haqqı və qiymətlərin tam elastik olduğunu və iqtisadiyyatın avtomatik olaraq tam məşğulluq tarazlığına çatacağını bildiren Klassik məktəbi tənqid etmişdir. Keynsə görə, iqtisadiyyatda boş istehsal amillərinin mövcud olması səbəbindən bazarlar həmişə özbaşına tam məşğulluq balansını təmin edə bilmir. Bu səbəbdən tam məşğul olmayan iqtisadiyyatda istehsalın və investisiyanın həcmi artırmaq üçün dövlət müdaxiləsi zəruridir. Keynslə birlikdə dövlət müdaxiləsi sahəsi xeyli genişlənməmişdir. Klassik məktəbin müdafiə etdiyi dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi fikri öz əhəmiyyətini itirmişdir. Dövlət resurslardan istifadədə səmərəliliyi, qiymət sabitliyini, işsizliyin azaldılmasını, iqtisadi sabitliyi və artımı təmin etmək üçün bir çox müdaxilə vasitələrindən istifadə etməyə başlamışdır. Keynsə görə, bu funksiyaları yerinə yetirmək üçün dövlət pul və fiskal siyasətlərdən istifadə etməklə effektiv tələbatə təsir göstərməlidir (Keyns, 1967, s. 22-23).

Təhlillərinin mərkəzinə “qeyri-müəyyənlik” anlayışını qoyan Keyns öz-özünə formalaşan bazar nizamını qəbul etmir. Keyns belə bir bazar nizamına şübhə ilə yanaşır. Keynsə görə bazar sistemi qeyri-müəyyənliklərlə doludur və qənaət edən fərdlərlə investisiya edən fərdlər fərqli olduğundan bütün bu elementlərin koordinasiyası çox çətinləşir. Buna görə də böhranlar bazar sisteminin təbii fəaliyyətindən yaranır. Dövlət müdaxiləsini müdafiə etdiyi üçün Pravoslavlıqdan ayrılan Keyns ideoloji kontekstdə qiymətləndirildikdə liberal doktrinadan kəskin qopuşu ifadə etmir. Marksın ideyalarının məntiqi səhvə təcəssüm olunduğuna inanan Keyns hər cür doktrinalara sosialist cazibəsi ilə yanaşır və bu kontekstdə neoklassiklərlə ideoloji həmrəylik göstərirdi. Keyns fərdiliyin üstünlüyünü qorumaqla istehlak və investisiya meyillərinin uyğunlaşdırılması vəzifəsini tələb edən idarəetmə funksiyalarının artırılmasını müdafiə edirdi. Keynsə görə dövlət sosializminə üz tutmaq lazım deyil. İstehsal vasitələrinə sahibliyin dövlət üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. (Hunt, 2002, s. 525).

Keyns “Keyns İqtisadiyyatı” və ya qarışıq iqtisadiyyat anlayışları olaraq adlandırılacaq dövlət müdaxilələri formulunu ortaya qoymuş və dövlət müdaxiləsi ilə iqtisadiyyatlar canlandırılmışdır. Liberal düşüncəyə görə qəbul edilən “neytral” dövlət anlayışı sonradan müdaxilə edən xarakterə çevrilmişdir. Tənəzzül dövrlərində istehsalı artırmaq, inflyasiya dövrlərində pulun alıcılıq qabiliyyətini azaltmamaq, gəlir bölgüsündə ədaləti təmin etmək üçün dövlət iqtisadi və sosial həyata müdaxilə etməli olmuşdur. Keynsi izləyən iqtisadçılar, resursların səmərəli bölgüsü, ədalətli gəlir bölgüsü, iqtisadi sabitlik, iqtisadi artım və inkişaf, tədiyyə balansını təmin etmək üçün dövlətin müxtəlif vasitələrlə iqtisadiyyata müdaxilə etməli olduğunu müdafiə edirdilər. Bundan əlavə, Keynsçilərə görə, dövlət təsərrüfat müəssisələri yaratmaqla ictimai iqtisadiyyatın məqsədlərini reallaşdırmağa çalışmalı idi (Aktan, 2003, s.24).

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra aparılan yenidənqurma prosesinin məhsulu olan sosial dövlət, dominant və güclü dövlətdir. Bu dövrlərdə Keynsçi siyasətlərlə sahibkar və tənzimləyici kimi bazarlara müdaxilə edən dövlət, fərdlərin həyatı hüquqlarını qorumaq və əsas xidmətləri qarşılamaqla yanaşı, müəyyən standartlarda yaşayış mühiti təmin etmək vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdür. Müdaxilə fikrini institusional bütünlüyə gətirib çıxaran Keyns, kapitalist nizamının və onun aləti olan dövlətin iqtisadi həyatı yaxından izləməli olduğunu müdafiə etmişdir. Əslində bu təklifə planlaşdırma da daxildir. Planlaşdırma anlayışı Keynsçi iqtisadiyyatın güclənməsi ilə cəlbediciliyini artırmışdır.

Liberalların müqavimətinə baxmayaraq, müdaxilə edən dövlət anlayışına əsaslanan Keynsçi siyasətlər 1929-cu il Depressiyasından və İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı illərdə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin əksəriyyətində həyata keçirildi. Keynsçi iqtisadiyyat kapitalist cəmiyyətlərində dövlət müdaxiləsini formalaşdırmaq üçün əla ideoloji əsas yaratdı (Hall, 1989, s. 366). Bu düşüncə tərzindən irəli gələn siyasətlər 1973-cü ildə ortaya çıxan neft böhranı və staqflyasiya fenomeni ilə birlikdə yerini Keynsə yönəlmiş ağır tənqidlərə və bu tənqidlərə uyğun formalaşan neoliberal siyasətlərə buraxdı.

Yeni iqtisadi cərəyanlar və dövlət müdaxiləsi

Neoliberal və neokeynsçi siyasətlər çərçivəsində inkişaf etdirilən “minimal-sahibkar dövlət” yanaşması 1970-ci illərdə yaşanan staqflyasiyanın həlli baxımından mühüm alternativ irəli sürmüşdür. Dövləti maliyyə böhranından çıxarmağa yönəlmiş neoliberal siyasətlər; həm iqtisadi, həm də inzibati aspektləri baxımından mühüm transformasiyanı təmsil edirdi (Aksoy,1998,s.4). Neoliberalizm, əsasən, müdaxilələrin azadlıqları məhdudlaşdırdığını ifadə etmiş və müdaxilənin təsirinin məhdudlaşdırılması lazım olduğunu vurğulamışdır.

Neoliberalizmi Çikaqo Məktəbinin iqtisadi doktrinasına əsaslanan və ən uzaq mənşəyinin isə Adam Smitin “görünməz əl” məfhumu olduğu bir ideologiya kimi qəbul etmək olar. Cozef Stiqlitz neoliberalizmi “bazarların öz səhvlərini düzəltdiyi, resursları effektiv şəkildə bölüşdürdüyü və ümumi maraqlara xidmət etdiyi hər cür fikirləri əhatə edən konteyner” kimi tərif edirdi (Dardot və Laval, 2014, s.4). Neoliberalizmin iki əsas fikrini vurğulamaq mümkündür. Birincisi odur ki, azad bazar resursların optimal bölüşdürülməsini təmin edir. Digəri, dövlət müdaxiləsinin proqnozları təhrif edərək bazarların avtomatik sabitləşməsinə xələl gətirəcəyinə inamdır. Bu ideologiya bazarın təbii reallıqla eyniləşdirilməsindən irəli gəlir. Jan Baptiste Say və Frederik Bastiatın bu təbiətşünas ontologiyasına görə, tarazlığı, sabitliyi və iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün bu reallığı öz ixtiyarına buraxmaq kifayətdir. Neoliberalizm, prinsipcə, müdaxilə əleyhinədir. (Dardot və Laval, 2014, s.2-7).

Neoliberal nəzəriyyə Keynsçi yanaşmanın müdaxilə edən sosial dövlət anlayışını, dövlətin iqtisadiyyata planlaşdırma və ya başqa üsullarla müdaxiləsini müdafiə edən nəzəriyyələri tənqid edir. Onların fikrincə, güclü dövlətin inkişafı sürətləndirəcəyi dair baxışı həddindən artıq sadə və bəsit hesab olunurdu. Bu nəzəriyyə həm də idxalı əvəzedici sənayeləşmə siyasətləri ilə dövləti və bürokratiyanı gücləndirmək fikirlərinə qarşı çıxırdı. Dövlətə neoliberal yanaşmanın əsas qiymətləndirmələri bu yanaşmanın gücləndiyi və dominantlaşdığı konyuktura ilə sıx bağlıdır. Bu mərhələdə neoliberal əks-inqilab kimi qiymətləndirilən dəyişiklik Keynsçi siyasətlərə qarşı inkişaf etdiyi dərəcədə dövlət müdaxiləsinin Keynsçi formasına qarşı da çıxmışdır.

Neoliberalizmin ən mühüm nümayəndələrindən biri 1976-cı ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı almış Milton Fridmandır. İqtisadi ədəbiyyatda “Monetarizm” kimi tanınan məktəbə Milton Fridman rəhbərlik edirdi və bu məktəb Edmund Phelps, Philip Cagan, Richard Selden, Anna Schwartz, David Meilsman, George Stigler, Allen Wallis və Karl Brunner kimi iqtisadçıların işləri ilə inkişaf etmiş, Neo-liberal yanaşmalar içində mühüm yer tutmuşdur.

Fridman iqtisadiyyatın fiziki elmlər kimi "obyektiv" bir elm olduğunu və elmin yalnız bir metodu olduğunu vurğulamışdır; metod kimi məntiqi pozitivizmi qəbul etmişdir. Fridmanın fikrincə, iqtisadiyyatda ediləcək normativ mühakimələr və bu mühakimələrdən asılı olaraq hazırlanacaq siyasətlər pozitiv elmlərin mahiyyətinə görə empirik metodun əldə etdiyi nəzəriyyələrdən qaynaqlanacaqdır. (Friedman, 1953,s.6). Fridman Kəmiyyət Nəzəriyyəsini və təbii işsizlik nisbəti fərziyyələrini inkişaf etdirərək, pul ehtiyatının dəyişməsinin uzun müddətdə nominal dəyişənlərə təsir etsə də, məşğulluq və real faiz dərəcələri kimi real dəyişənlərə təsir etməyəcəyini vurğulamış, bu baxımdan o, inflyasiyanın pul fenomen olduğunu müdafiə etmişdir (Friedman, 1975,s.21).

Monetarizmdə dövlət qanunu və asayışı qoruyan, mülkiyyət hüquqlarını müəyyən edən, onun vasitəsilə iqtisadi oyun qaydalarını dəyişdirən, mübahisələrə arbitraj edən, müqavilələri icra edən, rəqabəti inkişaf etdirən, iqtisadiyyata pul bazası yaradan, dövlətin hüquqlarını qoruyan təşkilat kimi qəbul edilir. Lakin eyni dövlət öz siyasətinə lazımi diqqət yetirməsə, problemlərin əsas mənbəyinə çevrilir. Monetarist iqtisadçılar, iqtisadi vahidlərin müxtəlif qərarlarla qısa müddətdə səhv etmə ehtimalı olsa belə, uzun müddətdə rəşional davranacaqlarını fərz etmişdirlər. Buna görə də onlar dövlətin müdaxilələrinin uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatda yalnız nominal dəyişikliklər yaradacağını vurğulayaraq müdaxilə ideyasına qarşı çıxmışdılar (Palley, 2015,s.17).

Qloballaşma anlayışını önə çəkən neoliberal nəzəriyyə, qloballaşma prosesi ilə zəif inkişaf etmiş ölkələrin dünya iqtisadiyyatı ilə daha çox integrasiya edərək öz inkişaf proseslərini tamamlaya biləcəyini vurğulayırdı. İqtisadi inkişaf üçün dövlətin müdaxiləsinin minimuma endirildiyi, yalnız bazarın mükəmməl işləməsinə təmin edən tənzimləmələrin dövlət tərəfindən həyata keçirildiyi və rəşional hərəkət edən fərdlərin olduğu açıq iqtisadi strukturun təmin edilməsi kifayət edir.

İnstitusional Məktəb Amerika iqtisadçılarının iqtisadi nəzəriyyəyə verdiyi mühüm töhfələrdən biridir. Ortodoks nəzəriyyəni tənqid edən və institusionalizmin nəzəri əsaslarını quran Torşteyn Veblen 20-ci əsrin əvvəllərində yaranan bu düşüncə məktəbinin banisi hesab olunur. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə reaksiya olaraq meydana çıxan institusional iqtisadi nəzəriyyə bir çox cəhətlərinə görə ənənəvi nəzəriyyədən fərqlənir. Onların fikrincə, iqtisadi fərd olaraq atılan hər yeni addım və atılan hər yeni qərar qurumların və institusional mühitin təsirlərinə açıqdır.

İnstitusionalistlər “iqtisadi fəaliyyət” anlayışını qeyri-kafi hesab edərək, digər elm sahələrinin məlumatlarından istifadə edərək iqtisadi hadisələri izah etməyə çalışmışlar. Həmçinin cəmiyyətin üzvi varlıq olduğunu nəzərə alaraq, cəmiyyət anlayışının fərdlərin cəmindən daha çox ifadə etdiyini müdafiə edirdilər. Onlar Neo-Klassik nəzəriyyədən kənara çıxdılar və anti-individualist mövqe tutdular. (Kapp, 1976, s.210). İnstitusional iqtisadi təhlilə görə dövlət iqtisadi sistemin ən mühüm institutlarından biridir. İqtisadiyyatda və iqtisadi sistem daxilində bütün institutlarda qıt resursların idarə edilməsi dövlətin funksionallığının qanuniliyini təmsil edir. Əks baxışa malik olan iqtisadi anlayışlar çox vaxt səmərəsizliyin mənbəyi kimi dövləti görürlər. İnstitusional iqtisadçılar Neo-Klassik İqtisadiyyatın irəli sürdüyü nəzəriyyələrin dövlətin iqtisadi rolunun diqqətdən kənarda qalmasına səbəb olduğunu vurğulayırdılar (Samuels, 1988,s.12). İnstitusionalistlərin fikrincə, iqtisadiyyat və siyasət ortaq bir əlaqəyə malikdir (Dugger, 1987,s. 75). Onlara görə, iqtisadi sabitliyi təmin edən ən əsas element dövlətin müdaxiləsidir.

Yeni cərəyanlar çərçivəsində qiymətləndirilə bilən başqa bir iqtisadiyyat məktəbi ictimai seçim nəzəriyyəsidir ki, onun diqqət mərkəzi dövlət sektorudur. Dövlət müdaxiləsinə fərqli bir perspektiv gətirən nəzəriyyənin əsasları 1950-ci illərdə aparılan araşdırmalarla qoyulmuşdur. Neo-klassik nəzəriyyənin problemlərin dərk edilməsində və həll yollarının ortaya çıxarılmasındakı çatışmazlıqları ictimai seçim nəzəriyyəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İctimai seçim nəzəriyyəsinin başlanğıc nöqtəsi iqtisadçıların bazardakı iqtisadi oyunçunun təbiəti haqqında fərziyyələrin universal olması iddiasıdır (O'Neill, 2001,s. 262). İctimai seçim nəzəriyyəçiləri bu iddiaya etiraz edərək, həm bürokratların, həm də siyasətçilərin ümumi rifahı və ya rifahı təşviq etməkdə maraqlı olan xeyirxah oyunçular olduğunu güman edirlər. Onların fikrincə, dövlət oyunçularının hakimiyyət səhnəsinə çıxanda birdən-birə fərqli və daha xoş niyyətli olduqlarını düşünməyə əsas yoxdur. İctimai seçim nəzəriyyələrinə görə, dövlət müdaxiləsi başqa vasitələrlə optimal “ideal bazarlar” nəticəsini yarada bilməz. Dövlət oyunçuları ictimai mənafeədən çox öz maraqlarını maksimum dərəcədə artırmağa çalışırlar (O'Neill, 2001, s.263).

Dövlət müdaxiləsi anlayışında transformasiya

19-cu əsrin ortalarına qədər hakim olan liberal doktrina “laissez faire” prinsipi əsasında hüquq, azad ticarət, şəxsi mülkiyyət və kortəbii bazar tarazlığı kimi həqiqətləri qəbul etmişdir. Lakin nəzəri və siyasi müstəvidə bu prinsiplərə qarşı çoxlu tənqidlər olmuşdur. 19-cu əsrin sonlarına doğru sənayenin inkişafı ilə bu prinsiplər bazar problemlərini həll etmək üçün kifayət etməmiş və liberalizm qırılma əlamətləri göstərməyə başlamışdır. Liberalizm böhranı kimi də ifadə oluna bilən bu proseslə müdaxilə edici bir yanaşma özünü göstərməyə başlamışdır.

Bu yanaşma 20-ci əsrin birinci yarısında, 1929-cu ildə Böyük Böhrandan və dünya müharibələrindən sonra möhkəmlənməyə davam etmişdir.

1973-cü ildə neft böhranı ilə birlikdə staqflyasiya fenomeninin meydana çıxması ilə müdaxilə anlayışında qırılma yaşandı və Keynsçi siyasətlərə inam sarsıldı. Keynsçi siyasətlər ciddi tənqidlərə məruz qaldı və zaman keçdikcə neoliberal siyasətlər ilə əvəz edildi. Bazardakı uğursuzluqları və çatışmazlıqları kompensasiya etmək üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməli və problemləri həll etməli olduğunu müdafiə edən “müdaxilə edən dövlət” yanaşması əvəzinə, problemlərə bazar iqtisadiyyatı içində qaydalar qoyaraq və bu qaydaları mütəmadi nəzarətdə saxlayaraq həll yollarını tapmağa çalışan “İxtiyari dövlət” anlayışı ortaya çıxdı. (Aktan, 2003, s. 126). Qloballaşma prosesi bu anlayışı xüsusilə 1980-ci ildən sonra daha da gücləndirdi. Dövlət müdaxiləsi ilə bağlı yaşanmış mənfi ölkə təcrübələri də ön plana çəkildi, qiymət müdaxilələrinin ləğvi, xarici ticarət və maliyyə bazarlarının liberallaşdırılması, dövlət qurumlarının özəlləşdirilməsi və əmək bazarlarının çevikliyi kimi məqsədlərə üstünlük verilməyə başlandı.

21-ci əsrdə dövlət müdaxiləsi anlayışının transformasiya prosesi tamamlanmadı və əsrin ən dərin maliyyə böhranlarından biri hesab edilən 2008-ci il böhranı ilə yeni bir diskurs ortaya çıxdı: “Dövlətin qayıdışı”, “Keynsin Revanşı”, “Neoklassik nəzəriyyənin ölümü” və “Neoliberalizmin sonu”. Neoliberalizmin “beynəlxalq görünməz əl”ə əsaslanan bir doktrina olub-olmadığı və bundan o tərəfə gedə bilməmiş bir doktrina olub-olmadığı müzakirə olunmağa başlandı (Dardot və Laval, 2014, s.2). Böhranla yanaşı, qarşısı dövlət müdaxiləsi ilə açılan qloballaşma və maliyyələşmə prosesləri ilə dövlət arasındakı əlaqə və bu nöqtədə dövlətin vəzifələri yenidən müzakirə mövzusunda çevrilməyə başlandı.

Bütün tarixi prosesdə dövlətin rolu həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən dəyişmişdir. Dövlət müdaxiləsinin Keynsçilik və ya sosializmə bərabər olması fikri dərin təhlillərin nəticələrinə söykənmiş kimi görsənir. Neoliberal modelin bazarın hər şeyi bilən və izah edə bilən amil olması fikri sadə bir yanaşma kimi görünür. Rəqabətin yaxşı işləməsi üçün qaydaların zəruri olması ideyası isə elə neoliberalizmin özüdür (Dardot və Laval, 2014, s. 7).

Dövlət müdaxiləsinin transformasiya prosesi ilə bazar, təbii bir verilən (data) kimi deyil, dövlətin fəal müdaxiləsini və konkret hüquq sisteminin qurulmasını tələb edən inşa edilmiş bir reallıq kimi meydana çıxmışdır. Bazarın qurulması isə iqtisadi praktikaların ümumi norması kimi rəqabət elementinin ön plana çıxmasını tələb edir. Rəqabət faktorundan yola çıxaraq dövlətin rolu ənənəvi qoruyucu vəzifəsindən başqa sistemin sonuncu nəzarətçisi olmaqdır. Həm liberalizm, həm də 1890-1920-ci illərin reformist liberalizmi üçün yeni olan şey budur ki, dövlət sadəcə bu çərçivəni yaratmır özü də elə bu rəqabət normasına tabedir. Bazar qurmaq vəzifəsi olan dövlət də özünü bazar normalarına uyğun qurmalıdır. Dövlətin fəaliyyət planında üstünlük təşkil etməli olan element “sahibkar hökuməti” olmalıdır (Dardot və Laval, 2014, s. 409).

Innovasiya və sahibkarlıq kimi anlayışların əhəmiyyəti ilə birlikdə texnologiya və innovasiya siyasətlərinin önəm qazandığı yeni bir dövlət müdaxiləsi forması ortaya çıxmışdır. Bob Jessop tərəfindən təqdim edilən və “Şumpeterçi rəqabət dövləti” kimi konseptuallaşdırılan bu yeni müdaxilə qloballaşma reallığından formalaşmışdır. Qloballaşma ilə birlikdə dövlətin əsas vəzifə və funksiyaları da dəyişmişdir. Yeni dövlətin əsas məqsədi həm iqtisadi siyasətdə, həm də sosial siyasətdə çevikliyi və rəqabəti artırmaq olacaqdır. Bu yeni müdaxilə anlayışı innovasiya, texniki avadanlıq və texnologiya transferini də təşviq edir (Jessop, 1993, s.18).

Şumpeterçi dövlətinin fərqləndirici elementlərindən biri onun istehsal və marketing proseslərindəki innovativ siyasətləridir. Açıq iqtisadiyyatda dövlət təklif yönü siyasətlərlə rəqabəti artırmağı hədəfləməlidir (Jessop, 1993, s.9). İqtisadiyyatın uğurlu olması üçün iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən şirkətlərin rəqabəti artırmaq cəhdləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Problemlərin həllində və fərdi istedadların vasitəçiliyində firmaların dəyər yaratma qabiliyyəti onların rəqabət qabiliyyətini artıracaq və milli iqtisadiyyata töhfə verəcəkdir (Brogan, 1992, s. 273). İndi dövlətə global rəqabət baxımından üstünlük gətirəcək və innovasiyaya

Dövlət müdaxiləsinin effektivliyinin ölçülməsi üzrə müasir yanaşmalar

Dövlət müdaxilələrinin effektivliyinin ölçülməsi və nəticələr ətrafında fikir yürüdülməsi elə müdaxilələrin tarixi ilə eynilik təşkil edir. Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif qurumlar tərəfindən bu hesablamalar aparılmış və artıq son dövrlərdə bu hesablamalar dövlətlərin və ya təşkilatların periodik olaraq təqdim etdiyi hesabatlar halını almışdır. Xüsusi ilə müdaxilələrin effektivliyi barədə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏTT) ölçmə mexanizması nümunə kimi göstərilə bilər. Bu ölçülərin aparılmasında əsas məqsəd təkcə müdaxilələrin nəticələrinin analiz edilməsi deyil, eyni zamanda bu nəticələrə əsaslanaraq gələcəkdə ediləcək müdaxilələrin effektivliyinin artırılmasına yönəlmiş səylərdir. Bu təşkilatın başqa bir ölçmə metodu isə qavrayış sorğusu ilə müdaxilələrin effektivliyinin analiz edilməsidir. Bu təlimat İƏTT tədqiqatlarına və Türkiyənin İstanbul şəhərində iki günlük seminarda keçirilmiş qavrayış sorğularına dair müzakirələrə əsaslanır. Həmçinin təlimatda biznes və vətəndaşların qavrayış sorğularının tərtibi və istifadəsinə aid çətinlikləri və onların aradan qaldırılması yollarını aydın şəkildə izah edilir, beləliklə istifadəçilərə istər daxili, istərsə də kənar ekspertlər tərəfindən aparılan sorğu nəticələrindən maksimum yararlanmağa kömək edir.

Son illərdə dünyanı bürüyən pandemiya səbəbindən şübhəsiz ki, dövlət müdaxilələrinin miqdarı kəskin şəkildə artmışdır. Bu müdaxilələr Oxford Universiteti tərəfindən mütəmadi olaraq yenilənən Oxford Covid-19 Dövlət Reaksiyası İzleyicisi (Oxford Covid-19 Government Response Tracker – OxCGRT) adlı platformada toplanır və nəhəng bir verilənlər bazasını təşkil edir. Bu məlumatların toplanması ümumi 23 göstərici əsasında aparılır və bu göstəricilərin 4 ədədi dövlətlərin sırf iqtisadi müdaxilələrini təşkil edir. 23 göstəricin hər birinin köməyi ilə son dövrlərdə kifayət qədər araşdırmalar aparılır və bu araşdırmalara iqtisadi müdaxilələrin effektivliyinin ölçülməsi ilə bağlı araşdırmalar da daxildir. Ölçmələr daha çox reqressiya analizləri köməyi ilə müdaxilələrin müxtəlif göstəricilər üzərində effektivliyinin dəyərləndirilməsi metodu ilə aparılmışdır. Bu araşdırmalar misal olaraq Sonia Akterin 2020-ci ildə dərc edilmiş “Avropada Evdə qal! qadağalarının qida məhsulları qiymətlərinə təsiri” adlı araşdırmasını göstərmək olar (Akter, 2020, s.719). Bu araşdırmada OxCGRT verilənlər bazasından və digər yoxlama dəyərlərindən istifadə edilməklə müxtəlif nəticələr əldə edilmişdir.

Dövlətin müdaxilələrinin effektivliyinin ölçülməsi hər zaman ciddi araşdırma və analitik qabiliyyət tələb edib, nəticələri belə müxtəlif müzakirələrə səbəb olmuşdur. Oudur ki, bu ölçülərin aparılması müxtəlif qurumlar, təşkilatlar və tədqiqatçılar tərəfindən kifayət qədər fərqli metodlarla hər keçən gün qarşımıza çıxmaqdadır.

Nəticə/Conclusion

İqtisadi düşüncədəki yeri tədqiq edildikdə, müdaxilə anlayışının bütün tarixi prosesdə əhəmiyyətli transformasiyalara məruz qaldığı görünür. Əslində, ən mühüm məqam ondan ibarətdir ki, bu transformasiya prosesi dövlət müdaxiləsinə yanaşmaları baxımından müxtəlif iqtisadi düşüncə nəzəriyyələri üçün də keçərlidir. Başqa sözlə desək, həm intervensionizm iqtisadi fikrin mərhələlərindən təsirlənmiş, həm də intervensionizmlə bağlı perspektivlər nəzəriyyələr arasında fərqi müəyyən edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Zamanla dövlətin dəyişən rolu intervensionizmin Keynsçi və ya sosialist diskurs olmayacağını ortaya qoymuşdur. Əslində, tarixi prosesdə liberal doktrina tərəfindən yaşanan qopmalar göstərir ki, dövlət müdaxiləsi liberal doktrina tərəfindən mənimsənilmiş bir fenomendir. Ona görə də dövlət iqtisadiyyatın aparıcı oyunçularından biridir və onun iqtisadi sahədə rolu böyükdür. Bu gün daha çox beynəlmilləşmiş məfhum olan dövlətin qloballaşan bazarlardan çəkilməyə və rolu minimuma endirilməyə çalışılsa da, zamanın bizə göstərdiyi realıq budur.

İqtisadiyyatda səmərəliliyin təmin edilməsi və baş verə biləcək uğursuzluqlar nəticəsində yaranan biləcək problemlərin aradan qaldırılması üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ictimai asayişin təmin edilməsi tədbirləri sırasında yer almalıdır. Çünki iqtisadi sahədə baş verən nizamsızlıqlardan və milli gəlirin qeyri-bərabər bölüşdürülməsinin nəticəsi olaraq cəmiyyətin bir hissəsinin hədsiz dərəcədə zənginləşdiyi halda, digər bir hissəsinin yoxsulluğa düşməsi tək-cə mənfi iqtisadi nəticələr ortaya çıxarmır, bu vəziyyət cəmiyyətin sülh və təhlükəsizliyini təhdid edən mərhələyə də çevrilə bilər.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin lazım olub-olmadığı və lazımdırsa hansı səviyyədə olması hələ də müzakirə mövzudur və bu müzakirələrin uzun illər ərzində davam edəcəyi də şübhə doğurmur. Xüsusilə son dövrlərdə artan müharibə təhlükəsi və pandemiya faktoru dövlət müdaxilələrinin zəruriliyi baxımından yeni müzakirə ocaqlarının yaranmasına gətirib çıxarır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat /References

- Aktan C.C. (2003). Değişim Çağında Devlet. Konya: Çizgi Kitabevi. s.24-34; 126-127.
- Akter S. (2020). The impact of COVID-19 related 'stay-at-home' restrictions on food prices in Europe: findings from a preliminary analysis. Food Sec. 12, 719–725 (2020).
- Barber W. (2009). A History of Economic Thought. Wesleyan University Press. s.99-101.
- Braudel F. (1995). History of civilizations. New York Penguin Books. s.342-351.
- Brogan M. L. (1992). Review of Robert B. Reich, The Work of Nations: Ourselves for 21st Century Capitalism. (s.273) http://repository.upenn.edu/library_papers/ [36. 28.02.2022 tarixində əldə edilmişdir].
- Coats A.W. (2005). On The History of Economic Thought. Taylor & Francis e-library. s.51.
- Colclough C., və Manor, J. (1993). States or Markets?: Neo-liberalism and the development policy debate. New York: Oxford University Press., s. 1-2.
- Dardot P., və Laval C. (2014). The new way of the world: On neoliberal society. Verso. s.2; 7; 409-411.
- Dugger W. (1987). An Institutional Theory of Economic Planning. Journal of Economic Issues 21, s.75.
- Erol İ. (1992). Ekonomi Açısından Devlet ve Piyasa. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, s.145-155.
- Friedman M. (1953). Essays in Positive Economics. Chicago: University of Chicago Press. (s. 6-8).
- Friedman M. (1975). Unemployment Versus Inflation? An Evolution of Phillips Curve. IEA, Lecture, No.2 s. 21.
- Galbraith. J.K. (2004). Economics in Perspective: A critical history. Princeton University Press. s.101.
- Hale. T., Webster S., Petherick, A., Phillips, T., & Kira, B. (2022). Oxford COVID-19 government response tracker. Blavatnik School of Government. www.bsg.ox.ac.uk/covidtracker, 05.03.2022 tarixində əldə edilmişdir.
- Hall P. (1989). The Political Power of Economic Ideas. Princeton, NJ: Princeton University Press. s.366.
- Hunt E.K. (2002). History of Economic Thought: A Critical Perspective. Harper Collins Publishers s.525-527.
- Jessop B. (1993). Towards a Schumpeterian workfare State? Studies in Political Economy, 40, Spring. s.9; 18.
- Kapp K. W. (1976). The Nature and Significance of Institutional Economics. Ktklos, s.209-232.
- Keynes J. M. (1926). The End of Laissez Faire. J.M. Keynes, Essays in Persuasions, New York: Harcourt, Brace, & Go. s.593
- Keynes J. M. (1967). The General Theory of Employment, Interest, and Money. London:

- Macmillan. s.22-23; 51-54; 131-133.
- Laurent Leveneur, (1998) La liberté contractuelle en droit privé :les notions de base (autonomie de la volonté, liberté contractuelle, capacité...). Droit administratif, Dalloz, s. 676.
- Marks K. & Engels F. (1983). Selected Works in Three Volumes. Moscow: Progress Publishers. s.14-17; 476-477.
- Mokyr J. (2003). Mercantilism, the Enlightenment, and the Industrial Revolution. (s.1), <http://faculty.wcas.northwestern.edu/~jmokyr/stockholm.PDF>, 22.12.2021 tarixində əldə edilmişdir.
- Müzəffərli N. (2014). İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə. Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, s. 73.
- O'Neill J. (2001). The market: Ethics, knowledge, and politics. Routledge. s.21; 262; 263; 264.
- Palley T. (2015). Milton Friedman's Economics And Political Economy: An Old Keynesian critique. Robert Cord (ed.), Milton Friedman: Contributions to Economics and Public Policy, Oxford University Press. s.17-19.
- Raico R. (1992). Liberalism, Marxism, and the State. Cato Journal, 11(3), s.391-404.
- Samuels W. (1988). Institutional Economics. Edward Elgar Publishing. s.12-13.
- Savaş V. (2000). İktisatın Tarihi. Ankara: Siyasal Kitabevi. s.487; 498-499.
- Say J.B. (1971). Treatise on Political Economy or the Production, Distribution, and Consumption of Wealth. New York: Augustus M. Kelley Publishers. s.163-167.
- Verburg R. (2012). The rise of greed in early economic thought: from deadly sin to social benefit. Journal of the History of Economic Thought, s.515-539.

Эволюция концепции государственного вмешательства в экономической мысли

Намик Гумбатов

Кандидат в докторы философских наук
в Институте Экономики НАНА, Азербайджан
E-mail: humbatoff@gmail.com

Резюме. Одной из важнейших тем для обсуждения в теориях экономической мысли является обсуждение пределов государственного вмешательства. Высказанные различными экономистами мнения о необходимости государственного вмешательства всегда были актуальны в ходе исторического развития экономической науки, они также актуальны и сегодня. Исчезновение во всех смыслах границ между государствами, иначе говоря, период глобализации, является важнейшим фактором, определяющим положение государства в экономической системе. Растущая международная конкуренция является наиболее важным направляющим элементом в этой системе. Экономические и социальные требования международной конкуренции создали необходимость преобразования экономической политики. По сравнению с государством, которое в прошлом вмешивалось для предотвращения монополий и обеспечения конкуренции на внутренних рынках, теперь от государств ожидается применение мер вмешательства в целях поддержания динамики международной конкуренции в промышленности, технологиях и других областях.

Ключевые слова: государственное вмешательство, кейнсианство, экономический кризис, государство всеобщего благосостояния, экономические тенденции, либерализм.